

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
 — Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hof-
 fman τακτ. καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
 τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
 καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος
 τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὑφηγ.
 τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδός. — Χ. Τζωρτζό-
 πουλος ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Bœhm διδά-
 κτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — Παν. Καλλιόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου
 Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσατσος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. —
 Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»

1931

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ

Υ Π Ο

ΒΑΣΙΛ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (δ. φ.)

Καθηγητοῦ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Τάσεις ἢ κατευθύνσεις φιλοσοφικαί.

§ 18. *Ἐννοια καὶ εἶδη φιλοσοφικῶν τάσεων ἢ κατευθύνσεων.*

Ὅ,τι νῦν εἴθισται νὰ ὀνομάζωμεν τάσεις ἢ κατευθύνσεις φιλοσοφικὰς ἐχαρακτήριζον οἱ ἀρχαῖοι ὡς αἰρέσεις φιλοσοφικὰς, ἄνευ τινὸς κακοήχου σημασίας, οἷαν προσέλαβεν ἡ λέξις ὕστερον παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, πρὸς χαρακτηρισμὸν δοξασιῶν καὶ διδασκαλιῶν διαστρεβλουσῶν τὰ ἀπὸ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, γραπτῆς ἢ ἀγράφου, ἀπορρέοντα θεμελιώδη τῆς πίστεως δόγματα καὶ διδάγματα, ἐχαρακτήριζον δὲ οὕτως ὡς ἰδίους τινὰς καὶ διακριτικούς τρόπους τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν πρὸς λύσιν προκειμένων προβλημάτων τῆς φιλοσόφου ζητήσεως καὶ ἐρεῦνης, ἐπιλαμβάνεσθαι τῆς λύσεως αὐτῶν κατὰ τὰ ἐκάστῳ ἰδίᾳ δοκοῦντα καὶ ἀρέσκοντα (placita), παρὰ κοινῇ παραδεδεγμένα καὶ τοῖς λοιποῖς δοκοῦντα καὶ ἀρέσκοντα. Εὐνόητον ὅτι, ὅπου καὶ ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχον παρὰ τῶν κρατουσῶν πολιτικῶν ἢ θρησκευτικῶν ἀρχῶν κείμενοι δεσμοὶ καὶ περιορισμοὶ εἰς τὴν ἐκάστου ἐλευθέραν σκέψιν καὶ ἔκφρασιν τῶν ἰδίων σκέψεων, ἐκεῖ καὶ ἐπὶ τοιοῦτον ἀπήλαυσον καὶ οἱ φιλοσοφοῦντες τοῦ δικαιώματος ἢ καὶ προνομίου εἰς τὸ ἐλευθέρως μὲν σκέπτεσθαι, ἀκωλύτως δὲ ἐκφέρειν τὰς ἰδίας σκέψεις, καὶ οὕτως ἐπεφαίνοντο ἐκάστοτε καὶ ἐκασταχοῦ καὶ σκέψεων ποικιλίαι μᾶλλον ἢ ἦττον ἀξιόλογοι περὶ τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη τῶν λυτέων προβλημάτων τῆς φιλοσόφου ζητήσεως καὶ ἐρεῦνης καὶ περὶ τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην λύσιν τῶν γενικωτέρων τε

καὶ εἰδικωτέρων ζητημάτων τῶν ἐπὶ μέρος φιλοσοφικῶν μαθημάτων, λύσιν συνεπαγομένην καὶ ἀνάλογον διαφορὰν πορισμάτων εἴτε τοῦ ἀληθοῦς ἢ τοῦ πιθανοῦ καὶ ὁμοιοαληθοῦς στοχαζομένων, εἴτε πόρρω ἀμφοτέρων ἀφισταμένων. Εἶναι δὲ αἱ διαφοραὶ αὗται παρ' ἄλλοις μὲν εὐρεῖαι καί, οὕτως εἰπεῖν, βασικαὶ καὶ θεμελιώδεις, ἀπτόμεναι τοῦ ὅλου φιλοσοφικοῦ συστήματος καὶ τῶν καθ' ἕκαστα μερῶν αὐτοῦ, καὶ τὰ πάντα ῥυθμίζουσαι κατὰ τὸν αὐτὸν ῥυθμόν, παρ' ἄλλοις δὲ ἥττον βασικαὶ καὶ ἥττον εὐρεῖαι, εἰς τινὰ μέρη ἢ προβλήματα τινὰ περιοριζόμεναι εἴτε ἐκ τῶν θεωρητικῶν εἴτε ἐκ τῶν πρακτικῶν. Πλεονάζουσι καὶ μείζονος ἐν τοῖς ἐξῆς ἀξιοῦνται προσοχῆς αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ θεωρητικὰ καὶ ἐκ τῶν πρακτικῶν εἰς τὰ κεντρικώτατα ἐξ αὐτῶν, εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν δικαιολογίαν κατὰ πρῶτον, καὶ ἔπειτα εἰς τὴν πολιτειολογίαν καὶ κοινωνιολογίαν, ὡς ἀμέσως ἢ ἐμμέσως σχετιζόμεναι μετ' ἐκείνων. Διαφοραὶ ἀντιλήψεων ὑπάρχουσι βεβαίως καὶ ἐν τῇ αἰσθητικῇ καὶ ἐν τῇ θρησκευολογίᾳ περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ ἀληθοῦς φύσεως τοῦ καλοῦ ἢ ὠραίου καὶ περὶ τῆς θρησκείας ἢ τοῦ δόσιου, ὡς καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας περὶ τῆς πορείας καὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας καθόλου καὶ τοῦ λεγομένου πολιτισμοῦ ἰδιαιτέρως, ἀλλ' αὗται ἐνδιαφέρουσαι τοὺς περὶ τὰ μαθήματα ταῦτα εἰδικοὺς δύνανται νὰ παραθεωρηθῶσιν ἐνταῦθα ἄνευ τινὸς ζημίας τῶν προαλειφομένων εἰς τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας καὶ εἰς μελέτην τῶν μεγάλων προβλημάτων αὐτῆς.

§ 19. Αἱ κυριώτεραι γνωσιολογικαὶ τάσεις.

Αἱ τάσεις αἱ περὶ τὸν θεωρητικὸν κλάδον μέχρι τοῦδε ἐξενεχθεῖσαι, κατὰ τὴν προδηλωθεῖσαν αὐτοῦ διάκρισιν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι γνωσιολογικαί, ἀφ' ἑτέρου δὲ μεταφυσικαί. Ἀλλὰ καὶ ἕκαστη τῶν διακρίσεων τούτων, καθὰ ἤδη προεδηλώθη ἐν τῷ προλαβόντι κεφαλαίῳ κατὰ τὴν διευκρίνισιν τῶν προβλημάτων τοῦ κλάδου τούτου (§ 13—14), ἔχει τὰς ἰδίας διακρίσεις καὶ ὑποδιακρίσεις, προκυπτούσας ἐκ τῆς ἀπὸ διαφοροῦ ἀπόψεως ἐξετάσεως τοῦ αὐτοῦ προβλήματος. Καθόσον μὲν δηλ. ἐξετάζεται αὐτὸ τοῦτο τὸ ζήτημα τῆς γνώσεως, ἂν ἀνθρωπίνως εἶναι ἐφικτὴ γνώσις ἀσφαλῆς καὶ βεβαία καὶ ὡς τοιαύτη ἔχουσα κῦρος εἰς πάντα καὶ πάντοτε, διακρίνονται τέσσαρες τάσεις, τοῦ δογματισμοῦ, τῆς σκέψεως ἢ τοῦ σκεπτικισμοῦ τῆς

σχετικότητος ἢ τοῦ σχετικισμοῦ καὶ τοῦ κριτικισμοῦ (ἐνθ. ἄνωτ. § 15). Ὁ δογματισμὸς εἶναι ἡ πρώτη καὶ παγκοίνως κρατοῦσα καὶ ἄπλαστος ἐκείνη ἀντίληψις, ἣτις οἶονεὶ θυμοσόφως καὶ ἀπροκαταλήπτως καὶ ἀνεξετάστως ἀναγνωρίζει τῷ ἀνθρώπῳ ὡς τοιοῦτῳ τὴν δύναμιν καὶ ἰκανότητα τοῦ ἐφικέσθαι, ἔστι καὶ βραδέως καὶ μετὰ δυσκολιῶν, τῆς ἀληθείας, γνώσεως δηλ. ἀσφαλοῦς περὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν γινομένων, ὑποθέτουσα δὲ ὅτι περὶ παντὸς πράγματος κατὰ ταῦτὰ ἐξεταζομένου ε. ἔ. ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀπόψεως, μία μόνη ὑπάρχει ἀληθῆς γνώσις ἀπολύτου κύρους εἰς πάντας καὶ πάντοτε, ἀποδέχεται ῥητῶς τε καὶ σιωπηλῶς τὸ κῦρος τῶν ἀξιωμάτων τῆς καθαρᾶς νοήσεως, τῶν νόμων τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἀντιφάσεως καὶ τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως, καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ ἀποχρῶντος λόγου. Τοῦναντίον δὲ ἀμφιβάλλει περὶ πάντων τούτων ὁ σκεπτικισμὸς, καὶ διαμφισβητεῖ τὸ ἐφικτὸν γνώσεων ἀσφαλῶν καὶ βεβαίων περὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν γινομένων, ἐπικαλούμενος τὰς πολλὰς πλάνας τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ λόγου, ἐν ᾧ ὁ σχετικισμὸς (relativismus), κατ' οὐσίαν συμφωνῶν τῷ σκεπτικισμῷ, ἀναγνωρίζει κῦρος σχετικὸν καὶ βεβαιότητα σχετικὴν εἰς πᾶσαν ἀνθρωπίνην δόξαν καὶ ὑπόληψιν καὶ ἀντίληψιν, εἰς πᾶν ὅ,τι ἐνὶ ἐκάστῳ καὶ ἐκάστοτε δοκεῖ καὶ ἀρέσκει κατὰ τὸ γνωστὸν τοῦ σοφιστοῦ Πρωταγόρα ἀξίωμα, ὅτι «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν»¹⁾. Ὁ κριτικισμὸς εἰς τὸν Κάντιον ἀναγόμενος, κρίνει καὶ διακρίνει εἰς τίνα μὲν καὶ ὑπὸ τίνας ὅρους εἶναι ἐφικτὴ γνώσις ἀσφαλῆς, εἰς τίνα δὲ καὶ διὰ τίνας λόγους εἰσχωρεῖ μόνον πιθανότης, ἀποκλείεται δὲ γνώσις ἀσφαλῆς καὶ βεβαία. Τοῦ κριτικισμοῦ ἀντέχονται πλὴν ἄλλων καὶ οἱ περὶ τὸν Auguste Comte θετικισταὶ λεγόμενοι, ὡς καὶ οἱ περὶ τοὺς Ἄγγλους Huxley καὶ Spencer ὁπαδοὶ τοῦ ἐπὶ τούτῳ κληθέντος ἀγνωστικισμοῦ, καθὰ προεδηλώθη (αὐτόθι § 15). Καθόσον δὲ τὸ ζητούμενον εἶναι, τίς τε ἡ γένεσις τῆς γνώσεως καὶ κατὰ τίνα τρόπον καὶ διὰ τίνος μέσου προσγινομένη ἢ γνώσις ἀντιποιεῖται ἀσφαλείας καὶ πίστεως, ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν αἰσθησιοδοξίαν ἢ τὸν αἰσθητισμὸν (sensualismus) καὶ ἐμπειρισμὸν

¹⁾ Ἐπιθι τοῦ συγγραφέως Ἐγχειρίδιον Ἱστορ. Φιλοσοφίας § § 50.119-122

(empirismus), τὴν θεωρίαν τὴν ἀπονέμουσαν τὴν ζητούμενην ἀσφάλειαν ταῖς γνώσεσι ταῖς διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ κατ' ἐμπειρίαν προσκτωμέναις, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὸν ὀρθολογισμόν (rationalismus) τὴν θεωρίαν τὴν ἀνευρίσκουσαν τὸ ζητούμενον ἐν ταῖς γνώσεσι ταῖς ἀπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου (ratio) ἀπορροεύσαις, ὡς ἑτέρας δὲ θεωρίας τοῦτο μὲ τὸν προνομασθέντα ἤδη κριτικισμόν τοῦ Καντίου, τὸν κρίνοντα ἂν καὶ ἐν τίνι τῶν προηγουμένων θεωριῶν καὶ ὑπὸ τίνος ὄρους εὐρίσκεται ἡ ἀσφαλὴς γνώσις, τοῦτο δὲ τὸν διαισθητισμόν ἢ ἐνοραματισμόν (intuitionismus) καὶ τὸν μυστικισμόν (mysticismus), θεωρίας ἀναγνωρίζουσας ὡς ἀληθεῖς καὶ βεβυίας τὰς γνώσεις, τὰς ἀμεσώτερον, οἶονεὶ θυμοσόφως ἢ καὶ ἑτέρω τινὶ μυστικῶ καὶ ὑπερφυεῖ τρόπῳ, ὑφηγουμένας. Καθόσον δὲ πάλιν τὸ ἀπορούμενον εἶναι οὐχὶ ἂν εἶναι ἐφικτὴ καὶ πῶς εἶναι ἐφικτὴ, καὶ μέχρι τίνος εἶναι ἐφικτὴ ἡ ἀσφαλὴς γνώσις, ἀλλὰ τὸ τί τῆς γνώσεως, ἢ φύσις τοῦ γνωσκομένου, ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν θεωρίαν τοῦ πραγματισμοῦ (realismus), τὴν ἀποδεχομένην ὅτι γινώσκεται αὐτὴ ἡ οὐσία, αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικὴ φύσις τῶν ὄντων καὶ τῶν γινομένων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν θεωρίαν τοῦ ἰδεαλισμοῦ (idealismus), τὴν διαβλέπουσαν ἐν τῷ γνωσκομένῳ οὐδὲν πλέον ἢ τὴν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ γινώσκοντος ἰδέαν, ὅ,τι τις ἐκάστοτε σύννοιδεν ἑαυτῷ ἔχοντι ὡς ἰδέαν, καὶ τρίτον τὸν φαινομενισμόν (phaenomenalismus), τὴν θεωρίαν τοῦ φαινομένου ὅτι δηλ. τὸ γνωσκόμενον δὲν εἶναι οὔτε τὸ ἀνθυφρεστῶς, οἶον πέφυκεν αὐτὸ καθ' ἑαυτό, οὔτε ἡ ἀπλῆ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ὑποκειμένου ἰδέα, ἀλλὰ τὸ φαινόμενον τὸ ὁποῖον ἐμφαίνει τῷ ὑποκειμένῳ τὸ ἀντικειμενικῶς ὑπᾶρχον καὶ γινόμενον καὶ κατὰ τὴν ἰδίαν φύσιν ὑπεκφευγὸν πᾶσαν γνώσιν.

§ 20. Αἱ κυριώτεραι τάσεις τῆς γενικῆς μεταφυσικῆς, καὶ πρῶτον αἱ ὄντολογικαί.

Πλείονες προέκλυψαν τάσεις φιλοσοφικαὶ κατὰ τὴν μεταφυσικὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν τριῶν κεφαλαιωδῶν προβλημάτων τῆς γενικῆς μεταφυσικῆς, τοῦ προβλήματος τοῦ ὄντολογικοῦ, τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὸ εἶναι ἢ τὸ ὄν, εἰς τὴν φύσιν τοῦ ὄντος, ὡς τί καὶ ὡς ποῖον νοητέον αὐτό, τοῦ προβλήματος τοῦ παθολογικοῦ, τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὸ γίνεσθαι.

εἰς τὰς οἰασδῆποτε καταστάσεις καὶ μεταβολὰς τοῦ ὄντος, ὡς τόσα πάθη αὐτοῦ, καὶ τοῦ προβλήματος τοῦ αἰτιολογικοῦ, τοῦ ἀφοροῦντος εἰς τὰ αἷτια τῶν παθῶν τοῦ ὄντος, εἰς τὰ αἷτια τὰ διενεργοῦντα τὴν φύσιν τῶν ἐκάστοτε μεταβολῶν καὶ καταστάσεων αὐτοῦ.

Τὸ ὄντολογικὸν πρόβλημα διατρίβει μὲν κυρίως περὶ τὸν καθορισμὸν τοῦ ποιοῦ τοῦ ὄντος, δὲν παρεῖδεν ὅμως νὰ ἐξετάσῃ αὐτὸ καὶ ποσοτικῶς, καὶ δὴ ὄχι κατὰ τὸ ποσὸν τὸ κατ' ἕκτασιν, ἀλλὰ τὸ ποσὸν τὸ κατὰ τὸ πλῆθος ἢ τὸν ἀριθμὸν.

Ἡ ἀπὸ ταύτης, τῆς ἀριθμητικῆς ἀπόψεως, ἐξέτασις τοῦ ὄντος ἐγέννησε δύο ἐκδοχὰς ἢ τάσεις, τὴν τοῦ ἐνισμοῦ (singularismus) καὶ τὴν τοῦ πληθυσμοῦ ἢ πλεονασμοῦ (pluralismus), ἐκείνην μὲν ὑπολαμβάνουσιν τὸ ὄν ὡς ἓν καὶ μόνον κατ' ἑαυτὸ καὶ πάντη ὅμοιον ἑαυτῷ, πάσης διαιρέσεως καὶ διακρίσεως ἀνεπίδεκτον, ταύτην δὲ ὑπολαμβάνουσιν τὸ ὄν οἷονεὶ διηρημένον καὶ διακεκριμένον εἰς πλείονα τοῦ ἑνὸς ὄντα. Ὡς κλασικοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν δύο τούτων τάσεων εἶναι γνωστοὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων καὶ ὀνομαστοὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ Ἐλεᾶται περὶ τὸν Παρμενίδην, οἱ ἀποδεχόμενοι τὸ ὄν ὡς πᾶντι ἑνιαῖον, ἀκίνητον καὶ ἀτρέπτον, πᾶσαν δὲ φαινομένην κίνησιν καὶ μεταβολὴν ἐκκηρύττοντες ὡς ἀπάτην τῶν αἰσθήσεων καὶ δόξαν βροτεῖαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ ἀτομικοὶ περὶ τὸν Δημόκριτον, ἀποδεχόμενοι τὸ ὄν ὡς πλείονα, ὡς ἄπειρα κατ' ἀριθμὸν, καὶ τὸ ἑνιαῖον καὶ ἀδιάκριτον τοῦ ὄντος ἀναφέροντες εἰς τὰ ἔσχατα μέρη αὐτοῦ, τὰ ἄτομα ¹⁾.

Καθόσον δὲ ἡ ἐξέτασις ἐγένετο ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ποιοῦ καὶ τῆς φύσεως τοῦ ὄντος ὡς ὄντος, προέκυψαν πλείονες τάσεις, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ τοῦ ὑλισμοῦ (materialismus), ἡ τοῦ πνευματισμοῦ (spiritualismus), ἡ τοῦ δυϊσμοῦ (dualismus) καὶ ἡ τοῦ μονισμοῦ (monismus) ἢ ταυτότητος (identitas) ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ τοῦ ὑποστατικισμοῦ ἢ ὑποστατισμοῦ (substantialismus) καὶ ἡ τοῦ δυναμισμοῦ (potentialismus). Ἡ διάκρισις τῶν δύο τελευταίων εἶναι νεωτέρας προελεύσεως ἐν τῇ μεταφυσικῇ, μὴ ἀρεσκομένη εἰς τὴν συνήθη ἐκδοχὴν τοῦ ὄντος ὡς τινος οὐσίας, ὡς τινος ἰδίαν μὲν ἔχοντος

¹⁾ Περὶ ἀμφοτέρων, ἐπιθι τοῦ συγγραφέως Ἐγχειρ. Ἱστορίας τῆς Φιλοσ. τόμ. Α' §§ 28,42.

ὑπόστασιν, διατιθέντος δὲ τὸ δύνασθαι καὶ τὸ ἐνεργεῖν ὡς προσόντα αὐτοῦ *συμφυᾶ*, ἀλλ' ἐκλαμβάνουσα τὴν οὐσίαν αὐτὸ τοῦτο ὡς ζῶσαν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν (*force, energie*) ἢ ἄλλως ὡς δύναμιν ἐνεργόν, αὐτῆς τῆς δυνάμεως καὶ αὐτῆς τῆς ἐνεργείας ἀποτελούσης αὐτὴν τὴν οὐσίαν παντός τοῦ ὑπὸ οἰονδήποτε εἶδος ὡς ὑπάρχοντος καὶ ἐνεργοῦντος νοουμένου, ἀνευ τινὸς βάσεως οἰασδήποτε, χωρὶς νὰ ὑπάρχη τι ἕτερον παρὰ τὴν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, παρὰ τὴν δύναμιν τὴν ἐνεργόν, ἀποτελοῦν οἶονεὶ τὸ ὑποκείμενον ἢ τὸν φορέα τῆς δυνάμεως τῆς ἐνεργοῦ.

Αἱ ἄλλαι τάσεις ἀφορῶσι πρὸς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐκδοχὴν τῆς φύσεως ἢ οὐσίας τῆς κατὰ ποιὸν τοῦ εἶναι, εἴτε ὅτι νοεῖται αὕτη ὡς τις ὕλη μόνον, εἴτε ὡς πνεῦμα μόνον, εἴτε ὡς τι μέρος μὲν ὕλης μέρος δὲ πνεῦμα, εἴτε ὡς τι, οὕτως εἰπεῖν, ἐπαμφοτέρον, ὡς τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὑπάρχοντος καὶ ἐνεργοῦντος ἐν εἴδει τε ὕλης καὶ ἐν εἴδει πνεύματος. Ὁ ἄκρατος ὕλισμός, ὁ ἀναγνωρίζων τῇ ὕλη μηχανικὰς μόνον δυνάμεις καὶ ἐνεργείας καὶ ἐκ τούτων ἐξηγῶν τὰ πάντα καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν, καὶ αὐτὴν τὴν ἐν τοῖς ζῶσι καὶ ἐμψύχοις ἐμφαινομένην μεγάλην ἢ μικρὰν νοημοσύνην, καὶ αὐτὰς τὰς ἠθικὰς αὐτῶν ιδιότητας καὶ ἐνεργείας, ἀπετέλει μὲν τὴν προϋπόθεσιν τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τῶν παρ' ἑλλησι τὰ πρῶτον ἀναφανέντων φυσικῶν ἢ φυσιολόγων, καὶ ἐπὶ τὸ συστηματικώτερον διατυπωθεῖς ὑπὸ τῶν ἤδη προονομασθέντων ἀτομικῶν ἢ ἀτομολόγων¹⁾, ἔσχε πάντοτε συνηγόρους καὶ θιασώτας καθ' ἅπαντας τοὺς αἰῶνας παρὰ τοῖς ἐπὶ τὸ θεωρητικώτερον ἢ κατ' ἐμπειρίαν ἐπιλαμβανομένοις τῆς ἐξηγήσεως τῶν φαινόμενων τοῦ παντός, πλὴν ἔχει τὴν σήμερον ὀλίγην ὑποδοχὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ.

Ἐκ τῶν ἄλλων τάσεων ὁ δυϊσμός, ὁ παραδεχόμενος ἀμφοτέρα, καὶ ὕλην καὶ πνεῦμα, ὡς δύο διακεκριμένους παράγοντας, καί, παρὰ τὴν κατ' οὐσίαν διαφορὰν αὐτῶν καὶ διάκρισιν, δεκτικούς ἀλληλεπιδράσεως, εἶναι ἢ ἀρχαιοτάτη καὶ συνήθης ἐκδοχὴ οὐ μόνον ἐν τῇ κοινῇ καὶ ἀπλάστῳ ἀντιλήψει, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ. Ἀρχαῖος εἶναι καὶ ὁ μονισμός ἢ ταυτισμός, ἐπικρατήσας δὲ πολλάκις ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, καὶ κλασικούς ἀντιπροσώπους σχῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις

¹⁾ Ἐπιθετὸ τοῦ συγγραφέως ἐνθα ἀνωτέρω §§ 17—19. 37—40. 42—44.

μὲν τοὺς Στωϊκοὺς¹⁾, παρὰ δὲ τοῖς νεωτέροις τοὺς περὶ τὸν Σπινόζαν²⁾, εὐρίσκει ὀλίγην ἀποδοχὴν παρὰ τῇ κοινῇ ἀντιλήψει. Νεώτερος σχετικὸς εἶναι ὁ ἄκρατος πνευματισμὸς, κλασικὸν ἀντιπρόσωπον σχῶν, τὸν Δεῖβνίτιον, ὡς τε ἀντίθεσις πρὸς τὸν ὕλισμὸν καὶ αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ὄχι ἀνάξιος λόγου φιλοσοφικῶς τε καὶ κατὰ τὴν κοινὴν ἀντιλήψιν, καὶ βεβαίως παρὰ τὴν ὁμοηχίαν ἐν τῇ ἐλληνικῇ οὐδὲν ἔχων κοινὸν πρὸς τὸν ἀπὸ τινος ἐν πολλῇ τιμῇ παρὰ τισι κύκλοις ὑπάρχοντα πνευματισμὸν, τὸν spiritisme.

§ 21. Αἱ περὶ τὸ γίνεσθαι ἢ τὰ πάθη τοῦ ὄντος ἐκδηλωθεῖσαι τάσεις.

Ἄλλη τάξις τάσεων μεταφυσικῶν προκύπτει, ἐὰν τὸ πρὸς ἐξέτασιν καὶ λύσιν προκείμενον μεταφυσικὸν πρόβλημα δὲν εἶναι τὸ ὄντολογικόν, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν φύσιν τοῦ ὄντος, ὡς τί καὶ ὡς ποῖον νοητέον τὸ ὄν, ἀλλὰ τὸ παθολογικὸν τὸ ἀφορῶν εἰς τὸ γίνεσθαι, εἰς τὰς ἐκάστοτε καὶ οἰασδῆποτε καταστάσεις καὶ μεταβολὰς τοῦ ὄντος ὡς τόσα πάθη αὐτοῦ, ὡς τινὰ ζωὴν αὐτοῦ καὶ κίνησιν, ἢ ἄλλως εἰπεῖν ὡς τινὰ μεταβολὴν ἐν αὐτῷ παρατηρουμένην, ζητεῖται δὲ πρῶτιστα ἂν ἢ τοιαύτη κίνησις καὶ μεταβολὴ τοῦ ὄντος εἶναι ἀπλῶς φαινομένη ἢ δοκοῦσα, ἢ καὶ πλεόν τι τῆς ἀπλῆς ἐμφάσεως, τῆς ἀπλῆς δόξης.

Οὕτω προκύπτουσι δύο τάσεις ἀντιμέτωποι, ἢ ἀπορρίπτουσα ὡς δόκησιν τὸ γίνεσθαι παρὰ τὸ εἶναι, καὶ ἢ τάσις ἢ ἀπορρίπτουσα ὡς δόκησιν τὸ εἶναι παρὰ τὸ γίνεσθαι τοῦ δοκητισμοῦ τοῦ πρώτου εἰσηγηταὶ καὶ ἄκροι θιασῶται παρ' ἑλλησιν ἐγένοντο οἱ προονομασθέντες Ἐλεᾶται περὶ τὸν Παρμενίδην, οἱ ἀποδεχόμενοι μόνον τὸ ὄν, καὶ τοῦτο ὡς πάντῃ ἐνιαῖον καὶ ἀνεπίδεκτον πάσης διαιρέσεως καὶ διακρίσεως καὶ κινήσεως καὶ μεταβολῆς καὶ ἀλλοιώσεως καὶ τροπῆς οἰασδῆποτε, καὶ προσκρούσαντες μὲν ἤδη τότε εἰς τὴν ἀντίθετον τάσιν τοῦ Ἡρακλείτου, μὴ εὐρόντες δὲ ἐφεξῆς ὑποδοχὴν, ὡς πρεσβεύοντες δόξαν ἀντικρυς ἀντιβαίνουσαν εἰς τε τὴν μαρτυρίαν τῆς πείρας, ἐξωτερικῆς τε καὶ ἐσωτερικῆς, καὶ εἰς τὴν φωνὴν τῆς ἀπλάστου κοινῆς ἀντιλήψεως. Μᾶλλον συνάδει πρὸς ταύτην ἢ ἐναντία τάσις,

¹⁾ Αὐτόθι §§ 101—103.

²⁾ Ἐπιθι τοῦ συγγρ. Α' τόμ. Ἱστορ. τῆς Φιλοσοφίας §

ἢ τοῦ Ἡρακλείτου, πλὴν ἔχει τὰς ἰδίας ἀπορίας καὶ τὰ ἴδια προβλήματα, πρῶτον μὲν ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ γίνεσθαι, ὡς πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰ εἶδη τῆς κινήσεως καὶ μεταβολῆς, καὶ ἔπειτα ὡς πρὸς τὸ αἴτιον τῆς ἀδιαλείπτου κινήσεως καὶ μεταβολῆς ἐν τῷ παντί.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον πρόβλημα ζητεῖται νὰ καθορισθῇ ἐν τίνι συνίσταται ἕκαστη τῶν τριῶν θεμελιωδῶν μορφῶν τῆς κινήσεως καὶ μεταβολῆς, ἢ τῆς γενέσεως, ἢ τῆς φθορᾶς καὶ ἢ τῆς ἀλλοιώσεως. Αἱ δύο πρῶται, αἱ κοινῶς νοούμεναι ὡς παραγωγή νέου τινὸς ἐξ ἀπolutοῦ μὴ ὄντος καὶ ὡς ἐξαφάνισις τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος εἰς τὸ ἀπolutῶς μὴ ὄν, εἶναι τι ἀνένδεκτον κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν νόησιν καὶ ἀντίληψιν. Κατὰ ταύτην ὑφίσταται μόνον ἡ ἀλλοίωσις, ζητεῖται δὲ νὰ ὁρισθῇ ἀκριβέστερον πῶς νοητέα ἡ ἀλλοίωσις αὕτη, ὡς ἐσωτερικῆς, ὡς τις μετουσίωσις, ὡς τις πραγματικὴ μεταβολὴ τῆς φύσεως τοῦ εἶναι, ἢ ὄχι μὲν ὡς τοιαύτη, ἀλλ' ὡς μεταβολὴ τῶν οἰωνδήποτε παθῶν ἢ καταστάσεων αὐτοῦ, ἢ οὐδὲ τοῦτο, ἀλλ' ὡς ὅλως ἐξωτερικῆς, ὡς ἀπλοῦς τις μετασχηματισμὸς ἢ διασχηματισμὸς, ὀφειλόμενος εἰς ὀλικὴν ἢ μερικὴν μετάθεσιν ἢ διάθεσιν ἢ ἀνταλλαγὴν τῶν συστατικῶν στοιχείων συνθέτου τινός, ἀφίνων δὲ ὅλως ἀνέπαφον τὴν οἰωνδήποτε φύσιν τοῦ ἀπλοῦ. Ἡ τελευταία αὕτη ἐκδοχὴ συνηγόρους ἔχει τοὺς Ἀτομικοὺς ἀρχαίων τε καὶ νεωτέρων χρόνων, ἐν ᾧ ἡ μὲν πρώτη ἄκρον θιασώτην ἔσχε τὸν ἀντίποδα τῶν Ἐλεατῶν, τὸν Ἡράκλειτον, τὸν ἀντιτάξαντα εἰς τὸ κατ' ἐκείνους ὅλως ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοιώτον τοῦ ὄντος τὸ αἰείροπον αὐτοῦ, τὸ αἰεὶ γίνεσθαι καὶ μηδέποτε κατὰ ταῦτά μένειν, ἢ δὲ δευτέρα ἀντιπροσώπους ἔχει τοὺς ὄντολογοῦντας μάλιστα μὲν κατὰ τὸν Λεῖβνίτιον, ἔπειτα δὲ κατὰ τὸν Ἐρβαρτον ἐκ τῶν νεωτέρων.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν αἰτίαν τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης κινήσεως καὶ μεταβολῆς, δύναται νὰ ἀποδοθῇ αὕτη εἴτε εἰς τὴν ἰδίαν φύσιν τοῦ εἶναι, εἰς αὐτὸ τὸ ὄν, ὡς αὐτοκίνητον, ὡς οἴκοθεν ἔχον τὸ κινεῖσθαι καὶ τρέπεσθαι αἰεὶ, κατὰ τὸν Ἡράκλειτον, εἴτε εἰς τὴν ἀλληλεπίδρασιν ἢ ἀλληλεπενέργειαν τῶν ἐπὶ μέρος στοιχείων ἢ συστατικῶν τοῦ ὄντος, ἕκαστου ἐπὶ μέρος στοιχείου καθ' ἑαυτὸ μὲν οἶονεὶ ἀδρανοῦντος καὶ ἀπρακτοῦντος, παρ' ἣν ἔχει φύσει δεκτικότητά πρὸς τὸ κινεῖσθαι καὶ δράν, λαμβάνοντος δὲ ἀφορμὴν πρὸς τοῦτο

ἐκ τῆς πρὸς τὸ ἕτερον ἐπαφῆς ἢ ἐγγύτητος ἢ οἰασδήποιε ἄλλης, οὕτως εἰπεῖν, προστριβῆς, κατὰ τὰς θεωρίας τῶν τε ἀρχαίων ἀτομικῶν καὶ οὐκ ὀλίγων νεωτέρων φιλοσόφων, εἴτε τέλος νὰ ἀναζητηθῇ ἐν ἄλλῳ τινὶ καὶ ἄλλως νοητέῳ ὄντι, ἐκτὸς τοῦ εἶναι αὐτοῦ, ἐν ἄλλῳ τινὶ οὐσίᾳ ἢ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ παρ' ἐκεῖνο ὑφισταμένη, καὶ ὑπαρχούση μὲν ἀνεξαρτήτως καὶ ἀνεπηρεάστως ἀπ' ἐκείνου, ἐπεχούσης δὲ πρὸς ἐκεῖνο θέσιν πρώτης τινὸς ἀφορμῆς ἢ ἀφετηρίας κινήσεως καὶ ἐνεργείας, κατὰ τὴν Ἀριστοτέλειον θεωρίαν περὶ κινήσεως καὶ περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ πρώτου μὲν κινουμένου, αὐτοῦ ὅμως ὑπάρχοντος καὶ διαμένοντος ἀκινήτου¹⁾).

§ 22 Αἱ περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ αἰτίου καὶ τῆς αἰτιώδους συναφείας ὑπάρχουσαι τάσεις.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης τάσεως περὶ τὴν ἐξήγησιν τῆς κινήσεως καὶ μεταβολῆς ἐν τῷ παντὶ ἴδιον πρόβλημα μεταφυσικὸν ἀποτελεῖ καὶ αὕτη ἡ ἔννοια τῆς λεγομένης αἰτιότητος καὶ συναφείας αἰτιώδους, πῶς εἶναι δηλ. ἐκληπτέα ἢ σχέσις τοῦ λεγομένου αἰτίου ἢ αἰτίας πρὸς τὸ λεγόμενον αἰτιατὸν ἢ ἀποτελεσμα, πόσα δὲ καὶ ποῖα εἶδη αἰτίου ἢ αἰτίας εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῶσι, καὶ ἂν ἡ αἰτιώδης συνάφεια κεκτηταί τινα ἀξίαν ἀντικειμενικὴν εἰς τὴν διάγνωσιν τοῦ ἀληθοῦς περὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν γινομένων, καὶ εἰς τίνα εἶδη αἰτιῶν δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ τοιαύτη ἀξία καὶ τοιοῦτον κῦρος. Καὶ πρῶτον πρέπει νὰ διευκρινισθῇ ἡ διαφορὰ ἢ ὑπάρχουσα μεταξὺ τῆς ἐννοίας τοῦ λεγομένου αἰτίου ἢ αἰτίας (causa) καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ λόγου (ratio, raison) παρὰ πᾶσαν τὴν ἐν τῇ κοινῇ ὁμιλίᾳ γινομένην ἀδιάκριτον χρῆσιν αὐτῶν. Ὅλως ἄσχετοι βεβαίως δὲν εἶναι αἱ δύο ἔννοιαι, πρὸς τὴν συστοιχίαν δὲ τοῦ αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ ἢ ἀποτελέσματος (effectus) οὕτως ἀντιστοιχεῖ ἡ συστοιχία τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἐκ τοῦ λόγου ἢ συμπεράσματος (consequentia), ὥστε ὅπως οὐδὲν ἀποτελεσμα ἄνευ τινὸς αἰτίας, καὶ οὐδεμία αἰτία ἄνευ τινὸς ἀποτελέσματος, τοιουτοτρόπως καὶ οὐδὲν συμπέρασμα ἄνευ τινὸς λόγου, οὐδὲ λόγος τις ἄνευ τινὸς συμπεράσματος. Πλὴν ὑπάρχει καὶ ἡ διάκρισις αὕτη μεταξὺ τῶν δύο συστοιχιῶν ὅτι ἐν τῷ

¹⁾ Ἐπιθι τοῦ συγγραφέως ἐνθα ἀνωτέρω τόμ. Α' § 85.

ἡ συστοιχία ἢ πρώτη εἶναι ἀντικειμενικοῦ χαρακτήρος καὶ ἐκφράζει τὴν πραγματικὴν ἀμοιβαιότητα ἀνθυφρεστώσεως δυνάμεως καὶ ἀνθυφρεστώτος, ἐνεργήματος, ἡ συστοιχία ἢ δευτέρα εἶναι ὑποκειμενικοῦ χαρακτήρος καὶ ἐκφράζει τὴν κατὰ λόγον, κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἡμετέρας νοήσεως ὑφρεστώσαν ἐκείνην ἀμοιβαιότητα καὶ ἀλληλουχίαν τῆς δυνάμεως πρὸς τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς, ἣτις ἐκ τῆς γνώσεως μὲν τοῦ ἐνεργοῦντος αἰτίου ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἐνεργουμένου ἀποτελέσματος, ἐκ τῆς γνώσεως δὲ πάλιν τούτου χειραγωγεῖ εἰς τὴν γνῶσιν ἐκείνου. Βεβαίως ἡ γνῶσις, περὶ ἧς ἐνταῦθα ὁ λόγος, δὲν εἶναι ἡ γνῶσις τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης φύσεως οὔτε τοῦ αἰτίου οὔτε τοῦ αἰτιατοῦ ὡς τοιούτων, ἀλλ' ἀπλῶς πληροφορία περὶ τῆς παρουσίας αὐτῶν ὡς ἐνεργείας καὶ ἐνεργήματος. Ἀπορίαν ὅμως ἔχει ἂν τὸ αὐτὸ συμβαίνει εἰς πᾶσαν γνῶσιν παντὸς αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, ἢ ὑπάρχουσιν αἷτια καὶ αἰτιατά, πορίζοντα γνῶσιν πληρεστέραν τῆς ἀπλῆς πληροφορίας περὶ τῆς παρουσίας αὐτῶν, καὶ τίνα εἶναι ταῦτα, τὰ αἷτια τὰ λεγόμενα ποιητικὰ (causæ efficientes), ἢ τὰ αἷτια τὰ λεγόμενα ἀφορμολογικὰ (causæ occasionales), ἢ οὐδέτερα τούτων, ἀλλὰ τὰ αἷτια τὰ τελικὰ (causæ finales); Ἀπορίαν ὅμως ἔχει καὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητος καὶ τῆς αἰτιώδους συναφείας, πῶς ἀκριβέστερον νοητέα, ὡς σχέσις ἐξαρτήσεως (dependentia) πραγματικῆς, ἐξαρτήσεως τοιαύτης, ὥστε ἡ παρουσία δυνάμεώς τινος ἢ ἐνεργείας νὰ μὴ δύνηται ὑπὸ τὰς αὐτὰς περιστάσεις νὰ συνεπάγηται ἄλλην τινὰ ἐνέργειαν ἢ ἐνέργημα, ἢ ἀπλῶς ὡς σχέσις συστοιχίας (correlatio), ὡς τοιαύτης, καθ' ἣν τῇ παρουσίᾳ δυνάμεώς τινος ἢ ἐνεργείας παρέπεται μὲν ὑπὸ τὰς αὐτὰς περιστάσεις τὸ αὐτὸ πάντοτε ἐνέργημα, δὲν δύναται ὅμως νὰ διαβεβαιωθῇ κατ' ἀλήθειαν ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἐνέργημα ὡς αἷτιον παραγωγὸν ἢ δημιουργικὴν ἀναγκαίως ἔχει τὴν παρουσίαν τῆς δυνάμεως ἐκείνης ἢ ἐνεργείας, καὶ μόνης ταύτης. Δύναται νὰ ὀφείληται τὸ ἀποτέλεσμα εἰς τὴν σύστοιχον ἐνέργειαν ἢ ἀλληλενέργειαν τῶν δύο, τοῦ τε ἐκπροσωποῦντος τὸν ὡς ἐνεργητικὸν ἐξαιρόμενον παράγοντα, καὶ τοῦ ἐκπροσωποῦντος τὸν παθητικὸν νομιζόμενον παράγοντα.

Πρὸς τὰς διακρίσεις ταύτας δὲν συμπίπτουσι κατὰ πάντα αἱ προνομασθεῖσαι τριχῆ διακρίσεις ἀπὸ τοῦ τοιούτου ἢ τοιούτου εἴδους

τῆς αἰτίας, ἀλλὰ τὸ μὲν ποιητικὸν αἷτιον δύναται νὰ νοηθῆ καὶ ὡς ἐξάρτησις καὶ ὡς συστοιχία, τὸ δὲ ἀφορμολογικὸν αἷτιον, μόνον εἰς τὴν συστοιχίαν ὑπαγόμενον, ἔχει τοῦτο τὸ ἴδιον, ὅτι ἐνεργεῖ ἐμμέσως καὶ οἷον βοθητικῶς, παρέχον τοὺς ἀναγκαίους ὄρους, ὑφ' οὓς ἡ κυρία ποιητικὴ ἢ παραγωγικὴ δύναμις ἐκδηλοῖ τὴν ἰδίαν ἐνέργειαν. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ τρίτον εἶδος, τὸ αἷτιον τὸ τελικόν, βεβαίως εἶναι ποιητικόν καὶ τοῦτο, ἀλλ' ὑψηλοτέρου καί, οὕτως εἰπεῖν, ἰδεώδους χαρακτῆρος, τοῦ ἀπλοῦ ποιητικοῦ αἷτιου προέχον τῷ χρόνῳ τε καὶ τῇ τάξει, ὡς ἐνεργοῦν μὲν οἷονεὶ ἄνωθεν πρὸς παραγωγήν ἀποτελέσματος πόρρωθεν ἀποσκοπούμενου, μεταχειριζόμενον δὲ τὰ ἀπλῶς ποιητικὰ καὶ τὰ ἀπλῶς ἀφορμολογικὰ αἷτια ὡς τόσα μέσα πρὸς πραγμάτωσιν τῆς ἰδέας, τοῦ κατ' ἰδίαν ἐπιδιωκομένου τελικοῦ σκοποῦ. Καὶ παρέχεται μὲν κοινῶς ἡ ἔμφασις ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ ποιητικοῦ αἷτιου εἶναι ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀλλὰ τὰ πρὸς ἡμᾶς ὑστερον εἶναι φύσει καὶ καθ' ἑαυτὸ πρότερον. Τοιοῦτον δὲ ὂν τὸ τελικὸν αἷτιον ἐξ ἀνάγκης προὑποτίθησι διάταξιν καὶ ἐνέργειαν κατὰ νοῦν καὶ λόγον, καὶ ἐὰν ἔτι ὑποτεθῆ ὅτι ἡ τοιαύτη ἐνέργεια δὲν εἶναι καὶ ἐνσυνείδητος, ἀλλ' ὑποσυνείδητος κατὰ τε τὴν ἡμετέραν κρίσιν καὶ ἀντίληψιν. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ὑποσυνείδητον καθ' ἡμᾶς, καίπερ νομιζόμενον ὑποδεέστερον τοῦ ἐνσυνειδήτου, δύναται καθ' ἑαυτὸ νὰ ἐκπροσωπῆ τι πολλῶν ὑπέρτερον, ὡς αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑπερσυνείδητον, διὰ τοῦτο εὐλόγως ἐξελήφθη ἡ τελεολογία ἔκπαλαι καὶ ὑπὸ φιλοσόφων πρωτοβαθμίων ὡς ἐν τῶν κυριωτάτων ἐπιχειρημάτων τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐνεργείας ἰδεώδους τινὸς καὶ ὑπερφυοῦς ἀρχῆς ἐν τῷ παντί, ἐν ᾧ ἢ κατὰ μόνα τὰ ποιητικὰ καὶ ἀφορμολογικὰ αἷτια, καθ' ἀπλοῦν μηχανισμόν νοουμένη ἀλληλουχία καὶ συναρμογὴ τῶν γινομένων ἐν τῷ παντί ἔχει μὲν καὶ αὕτη τὴν ἰδίαν γοητείαν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, καὶ ἐν τῇ σειρᾷ τῶν αἰώνων εὔρε πολλοὺς καὶ οὐ τυχόντας συνηγόρους καὶ θιασώτας, πλὴν ἔχει καὶ τὰ μειονεκτήματα αὐτῆς, καὶ μάλιστα τοῦτο, ὅτι ῥητῶς ἢ ὑπονοουμένως οὐδένα ἀφίνει χῶρον εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς ἰδέας, τῆς ἐπὶ τὸ ἀϋλότερον καὶ πνευτικώτερον νοουμένης ἀρχῆς, καὶ πράγματα οὕτω μὲν μεγάλα καὶ θαυμάσια, πάσης δὲ σκοπιμότητος ἔμπλεα ἐν τοῖς ἐλαχίστοις οὐχ ἥττον ἢ ἐν τοῖς μεγίστοις, παρίστησιν ὡς ἐνεργήματα

τυφλῶς καὶ μηχανικῶς καὶ ἄνευ τινὸς σκοποῦ ἐνεργουσῶν δυνάμεων ἐν τῷ σύμπαντι.

Συναφῆς πρὸς ταῦτα εἶναι ἄλλη τις μεταφυσικὴ ἀπορία καὶ ζήτησις, ἀφορῶσα οὐχὶ εἰς τό, πόσα καὶ ποῖα τὰ ὄντα καὶ γινόμενα ἐν τῷ παντί, οὐδὲ εἰς τό, ἂν καὶ πῶς καὶ διατί καὶ πρὸς τίνα σκοπὸν ὑπάρχει ἢ ἐν τῷ παντί παρατηρουμένη κίνησις καὶ μεταβολή, ἀλλ' εἰς τοῦτο, ἂν τὰ ἐν τῷ μεγάλῳ τε καὶ ἐν τῷ μικρῷ κόσμῳ ὅπως-δήποτε καὶ ὑφ' οἴονδῆποτε τύπον ὑπάρχοντα καὶ τελούμενα, κρινόμενα βεβαίως καὶ ἐκτιμώμενα ἀνθρωπίνως, ἂν εἶναι λόγου ἄξια, ἂν ἔχουσί τινα ἀξίαν παραμόνιμον, ἢ τοῦναντίον εἶναι ἄμοιρα πάσης τοιαύτης ἀξίας. Ἐκ τοιαύτης καὶ οὕτω τιθεμένης μεταφυσικῆς ἀπορίας προέκυψαν δύο ἄλλαι τάσεις, ἡ λεγομένη αἰσιοδοξία (optimismus) καὶ ἡ ἀπαισιοδοξία (pessimismus), ἐκείνη μὲν ὡς ἀντίληψις καὶ θεωρία φιλοσοφική, ὅτι πάντα καλὰ λίαν, αὕτη δὲ ὡς ἐναντία ὑπόληψις, ὅτι πλημμελειῶν πλήρη τὰ πάντα, ὅτι «ματαιότης ματαιοτήτων καὶ πάντα ματαιότης» ἄνευ τινὸς ἐξαιρέσεως. Πλὴν δύναται νὰ νοηθῇ καὶ μέση τις τάσις, συνδυάζουσα τὰ ἀντίθετα καὶ παράλληλα εὐρίσκουσα τὰ μὲν παρὰ τὰ δέ.

§ 23. Αἱ κυριώτεραι τάσεις τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς, καὶ πρῶτον αἱ περὶ τὴν κοσμολογίαν.

Αἱ προαναφερθεῖσαι τάσεις καὶ ἀντιλήψεις, αἱ σχετιζόμεναι πρὸς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐκδοχὴν καὶ λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς καθόλου ἢ γενικῆς μεταφυσικῆς (§ 20—22), βεβαίως ἔχουσι ῥοπὴν εἰς τὴν ἀνάλογον ἐκδοχὴν καὶ λύσιν τῶν ἐπὶ μέρος προβλημάτων τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς, τοῦ τε θεολογικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ ἢ κοσμολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχολογικοῦ (§ 17). Πλὴν ἰδιάζουσι καὶ τῇ εἰδικῇ μεταφυσικῇ καὶ τοῖς ἐπὶ μέρος προβλήμασιν αὐτῆς ἰδιαίτινες τάσεις καὶ ἀντιλήψεις, μᾶλλον ἢ ἥττον προσοχῆς ἄξιαι, καὶ μάλιστα αἱ σχετιζόμεναι πρὸς τὸ θεολογικὸν καὶ τὸ ψυχολογικὸν πρόβλημα. Τὸ πρόβλημα τὸ κοσμολογικὸν ἀκολουθεῖ καθόλου μὲν ταῖς ὄντολογικαῖς τάσεσιν, ἰδίᾳ δὲ ταῖς ἀντιλήψεσι περὶ τοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῆς τελεολογίας ὡς πρὸς τὰ αἷτια τὰ ἐνεργοῦντα ἐν τῇ κορείᾳ καὶ ἐξελίξει τῶν φυσικῶν φαινομένων τοῦ κόσμου, ὡς καὶ τῆς αἰσιοδοξίας ἢ ἀπαισιοδοξίας, ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν τῆς

καθόλου τε υπάρξεως και τῆς ἐπὶ μέρος ζωῆς. Βεβαίως αἱ αὐταὶ αὐταὶ διαφοραὶ τάσεων και ἀντιλήψεων περὶ τὰ φυσικὰ και κοσμολογικά, ὅπως και αἱ διαφοραὶ τάσεων περὶ τὰ θεολογικά και τὰ ψυχολογικά δύνανται νὰ ἐπιδρῶσι και ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου και νὰ γεννῶσιν ἀναλόγους διαφορὰς φρονημάτων και διαγωγῆς ἐν τῷ βίῳ, πλὴν αἱ τάσεις αὐταὶ θὰ εἶναι ἠθικοῦ μᾶλλον ἢ μεταφυσικοῦ χαρακτῆρος παρὰ πᾶσαν τὴν ἀφετηρίαν αὐτῶν τὴν θεωρητικὴν και τὴν ἐπίδρασιν τῆς θεωρίας ἐπὶ τῆς πράξεως. Ἄλλοιου και ἀνωμάλου ἢ ἰδιορρούθμου χαρακτῆρος τάσεις θὰ προκύψωσιν, ἐὰν αἱ αὐταὶ διαφοραὶ τάσεων και ἀντιλήψεων μεταφυσικῶν ἐπιδράσωσι και ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ βίου οὕτως, ὥστε ὁ εἰδικῶς περὶ τὰ φυσικὰ και κοσμολογικά ἐνασχολούμενος νὰ ἑυθμίξῃ τὰς περὶ ταῦτα ἐπιστημολογικὰς αὐτοῦ μελέτας και ἐργασίας μᾶλλον καθ' ἃς ἔχει μεταφυσικὰς ἀντιλήψεις περὶ φύσεως και κόσμου ἢ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν θετικῶν και ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν. Καὶ ἡ μάλιστα ἰδεολογοῦσα ἀντίληψις περὶ τῆς πορείας και τοῦ τέλους τοῦ φυσικοῦ κόσμου δύναται μὲν ὀπισθεν και ὑπεράνω τῶν φυσικῶν νόμων νὰ διαβλέψῃ νόμους πολλῶν ὑπερτέρους και ἰδανικωτέρους και τοὺς φυσικοὺς νόμους νὰ θεωρῆ ὡς ἀπλᾶ ὄργανα και μέσα πρὸς ἐπίτευξιν ὑψηλοτέρων σκοπῶν και τελῶν, δὲν ἀπαλλάσσεται ὁμως τῆς ὑποχρεώσεως πρὸ τῶν ἀπωτέρων αἰτίων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων νὰ ἐρευνήσῃ τὰ αἷτια αὐτῶν τὰ προσεχῆ. Ἄλλως παρίσταται ὡς ἀστρολόγος μᾶλλον ἢ ὡς ἀστρονόμος, και ὡς τὰ μαγικά ἐπιτηδεύων μᾶλλον ἢ ὡς μελετῶν τὰ περὶ φύσεως κατὰ φυσιοδίφην και φυσιολόγον ἀληθινόν.

§ 24. Αἱ μεταφυσικαὶ τάσεις περὶ τὴν θεολογίαν.

Αἱ περὶ τὴν θεολογίαν φερόμεται τάσεις τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς ὡς τὰ πολλὰ παρακολουθοῦσι ταῖς περὶ τὴν ὄντολογία κινουμέναις τάσεσι τῆς καθόλου μεταφυσικῆς, και εἶναι ἂν ἑνὸς μὲν ἢ ἀθεΐα και ἢ πανθεΐα, ἢ ἄλλως ἀθεϊσμός και πανθεϊσμός, ἂν ἑτέρου δὲ ὁ θεϊσμός και ὁ τῷ λατινικῷ ὀνόματι χαρακτηριζόμενος και τοῦ θεϊσμοῦ διαστελλόμενος δεϊσμός (deismus), και τελευταῖον ὁ πανενθεϊσμός. Ἡ ἀθεΐα, ὡς παντελής ἀρνησις παντὸς θείου ἐν τῷ παντὶ και πάσης θρησκευτικῆς ἰδέας και πράξεως ἐν τῷ βίῳ τῶν

ἀνθρώπων, ἀντιστοιχεῖ τῷ ἀκράτῳ ὕλισμῳ τῆς ὄντολογίας ἐν τῇ μεταφυσικῇ (§ 20), σχοῦσα δὲ κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας μᾶλλον ἢ ἥτιον κεκηρυγμένους ὁπαδοὺς καὶ παρὰ τοῖς ἐκ συστήματος φιλοσοφοῦσιν, οὐδὲ τὴν σήμερον εἶναι τι σπάνιον παρὰ τοῖς ἀντιποιοιμένοις ὑπερόχου μορφώσεως καὶ ἀνεξαρτήτου πνεύματος παρὰ τὸ πολὺ κοινόν, καὶ δὴ καὶ ἐπ' ὄνόματι τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς, ἐν ᾧ ὁ ἀντίστοιχος αὐτῆς ὕλισμὸς κατὰ γε θεωρίαν ἔχει περιέλθει εἰς χρεωκοπίαν.

Ὑπὸ τὴν πανθειάν ἢ τὸν πανθεισμόν νοεῖται μὲν καὶ ἡ ἔκπαλαι συνήθως καὶ παρ' αὐτοῖς ἔτι τοῖς Ἑλλησι φιλοσόφοις φερομένη συνταύσις τοῦ θείου πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ παντός ἢ τοῦ κόσμου, μάλιστα δὲ ἡ πολλῶ ἔτι εὐρύτερα αὐτοῦ ἐκδοχὴ ὡς τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸ πᾶν ἀδιακρίτως, ὡς τε ὕλικόν καὶ ὡς ψυχικόν ἢ πνευματικόν, ἀντιστοιχῶς πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ μονισμοῦ ἢ τῆς ταυτότητος ἐν τῇ μεταφυσικῇ (§ 20), ὡς καὶ ἡ τάσις ἢ εἰδικωτέρα, ἢ τὸ θεῖον ἐνορῶσα ἐν αὐτῷ τῷ ἀνθρωπίνῳ λόγῳ, ὡς ἐν τῷ πεπερασμένῳ ἐκπροσωποῦντι συγκεκριμένως καὶ ἐνσυνειδήτως τὸν λόγον τὸν ἄπειρον, τὸν ἐν τῷ παντὶ ὑπάρχοντα καὶ ἐνεργοῦντα ἀορίστως καὶ ὑποσυνειδήτως. Καὶ δύναται μὲν ἡ πανθειζουσα τάσις τοῦ θείου νὰ νοηθῇ καὶ ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τοῦ *transcendens*, τοῦ ὑπερκοσμίου, ὡς ἀπὸ τῶν φαινομένων τοῦ κατ' αἴσθησιν κόσμου διακρίνουσα καὶ διαστελλουσα τὴν ἀδιόρατον καὶ ὑπὲρ πᾶσαν αἴσθησιν ὑπάρχουσαν κληθινὴν αὐτῶν οὐσίαν καὶ ὑπόστασιν, πλὴν ἰδιάζει τῇ πανθείᾳ ἢ ἐκδοχῇ τοῦ θείου ὡς ἐνδοκοσμίου (*immanens*), ἐν ᾧ ἡ ἐκδοχὴ αὐτοῦ ὡς ὑπερκοσμίου εἶναι οἰκεία τῷ τε θεϊσμῷ καὶ τῷ δεϊσμῷ, θεωρίαις ἀντιστοιχοῦσαι τῷ δυϊσμῷ καὶ τῷ πνευματισμῷ τῆς ὄντολογίας τῆς μεταφυσικῆς καὶ ἀναγνωρίζουσας τὴν ὑπαρξιν ὑπερτάτου πνευματικοῦ ὄντος, διακεκριμένου τοῦ κόσμου καὶ δημιουργοῦ αὐτοῦ, μετὰ ταύτης τῆς διαφορᾶς, ὅτι κατὰ μὲν τὸν θεϊσμόν τὸ ὄν τοῦτο πιστεύεται καὶ λατρεύεται ὡς ποιητῆς ἅμα καὶ κυβερνήτης τοῦ κόσμου καὶ ὡς ὄν προσωπικόν καὶ παντέλειον, ἐν ᾧ κατὰ τὸν δεϊσμόν νομίζεται ὡς ἄγνωστον μὲν καὶ ἀκαθόριστον ἀκριβῶς κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὰ ἰδιώματα αὐτοῦ, ὡς ἀμέτοχον δὲ εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ κόσμου καὶ πᾶσαν πρόνοιαν περὶ τῶν ἐν αὐτῷ γινομένων. Τέλος δὲ ὁ πανθει-

σμός, καίπερ συμφωνῶν τῷ θεϊσμῷ εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς πανθειστικῆς ταυτοῦτος τοῦ θείου πρὸς τὸ πᾶν, ὡς καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀπολύτου πνευματικότητος καὶ προσωπικότητος τοῦ Ὑψίστου ὄντος, πάλιν δ' ὅμως ἀποπειρᾶται τινὰ συμβιβασμὸν μεταξὺ θεϊσμοῦ καὶ πανθεισμοῦ ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς σχέσεως τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον, παριστῶν αὐτὴν ἐν πολλῷ εὐρυτέραν καὶ περιεκτικωτέραν καὶ ἅμα οἰκειωτέραν καὶ ἀμεσωτέραν, ἀποδεχόμενος τὸν θεὸν ὡς ὑπερκόσμιον ἅμα καὶ ἐνδοκόσμιον, ὡς ἐν τῷ θεῷ μὲν ὑπάρχοντα τὰ τοῦ κόσμου πάντα, ἐν τῷ θεῷ δὲ ζῶντα καὶ ἐνεργοῦντα, οὕτως ὥστε παρὰ πᾶσαν τὴν ἐν τῷ παντὶ καὶ παρὰ παντὶ παρουσίαν καὶ ἐνέργειαν τοῦ θεοῦ, οὔτε αὕτη ἐν ἑκάστῳ τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων τῶν ἐνεργούντων εἰκονίζεται καὶ ἀποκατοπτρίζεται ὑπὸ τὸν αὐτὸν τύπον, ἀλλ' ἄλλον παρ' ἄλλῳ, οὔτε ὁ κόσμος, οὔτε ἐν τοῖς μέρεσιν αὐτοῦ, ἔστω καὶ τοῖς τελειοτάτοις ἐξ αὐτῶν, οὔτε ἐν τῇ ὁλότητι αὐτοῦ, ἐνέχει καὶ παρέχει εἰκόνα τινὰ τοῦ θείου σύμμετρον αὐτῷ καὶ ἀκριβῆ, διὰ τὸ πάντῃ ὑπέροχον καὶ ἀνεξάντλητον τοῦ θείου πληρώματος ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ ἐνεργήματα αὐτοῦ τὰ ὑφ' οἰονδήποτε τύπον καὶ καθ' οἰονδήποτε τρόπον εἰκονίζοντα καὶ ἀποκατοπτρίζοντα τὴν ἐκείνου δύναμιν καὶ ἐνέργειαν.

§ 25. Αἱ μεταφυσικαὶ τάσεις περὶ τὴν ψυχολογίαν.

Αἱ περὶ τὸ ψυχολογικὸν πρόβλημα ὑφιστάμεναι τάσεις τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς ἀφορῶσι καὶ αὗται αἱ μὲν πρὸς αὐτὸ τὸ εἶναι τῆς ψυχῆς, ὡς ὅποια τις ἐκληπτέα δηλ. ἡ ψυχὴ ἢ ἀνθρωπίνη κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς φύσιν καὶ οὐσίαν, καὶ ἂν ὑφίσταται αὕτη καθ' ἑαυτὴν καὶ ἔχει ἰδίαν ὑπόστασιν, καὶ ταύτην ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἀκαταλύτου τε καὶ ἀφθάρτου κατὰ τὸ εἶναι καὶ τοῦ διαρκοῦς καὶ ἀθανάτου τῆς ἐνσυνειδήτου καὶ προσωπικῆς αὐτῆς ζωῆς καὶ ἐνεργείας ἐκτὸς τοῦ σώματος, αἱ δὲ πρὸς τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς, πρὸς τε τὴν ἰδιάζουσαν φύσιν τῶν τῷ ὀνόματι τούτῳ διακρινομένων καὶ χαρακτηριζομένων ψυχικῶν ἐνεργειῶν καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν ἢ δύναμιν αὐτῶν τὴν κινητήριον, πρὸς τὸ ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον τῶν ἐκφάνσεων αὐτῶν, καὶ ἄλλαι πρὸς τὸ πρωτεῖον αὐτῶν, ἂν δηλ. καὶ τίνες τῶν διαφόρων ψυχικῶν ἐνεργειῶν προέχουσι τῶν ἄλλων ὡς ἀρχικαὶ καὶ θεμελιώδεις, αἱ λεγόμεναι γνωστικαί, ἢ συναισθητικαί, ἢ αἱ βουλευτικαί,